

ANN HEBERLEIN

En liten bok om ondska

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Av Ann Heberlein på annat förlag:

Den sexuella människan 2004

Kränkningar och förlåtelse 2005

Det var inte mitt fel! Om konsten att ta ansvar 2008

Jag vill inte dö, jag vill bara inte leva 2009

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-012472-4

© Ann Heberlein 2010

Tryck: WS Bookwell, Finland 2010

Innehåll

Inledning	7
Ondskans återkomst	11
Ondskans lockelse	22
Ondskans existens	37
Om ondska: Nietzsche, Kant och Arendt	60
Definitioner av ondska och onda handlingar	86
Onda människor	113
Onda omständigheter	137
Onda barn	152
Demonisk ondska	169
Ondskan, hämnden och straffet	194
Män, kvinnor och ondska	226
Ondskans förutsättningar	262
Ondska och godhet	285
Referenser	299
Register	311

Inledning

Kanske borde jag inte skriva en bok om ondska, varken en liten eller stor. Kanske vore det bättre att skriva om allt det vackra i världen, om kärlek, vänskap, godhet, om människor som kämpar för rättvisa och rättigheter, som viger sina liv åt att rädda miljön, protesterar mot dödsstraff och tortyr, envist hävdar djurs rättigheter till ett värdigt liv. Kanske borde jag skriva om allt det goda som de allra flesta människor gör – vi tar hand om våra barn, vi visar våra vänner omsorg, vi ser när arbetskamraten behöver uppmuntran, vi tar ansvar för åldrande föräldrar och sjuka anhöriga, vi slår larm när vi har anledning att tro att ett barn i vår närhet far illa.

Det finns hjältinnor och hjältar, helgon och änglar: människor som oegennyttigt arbetar för andras frihet, som genom sina ord och handlingar inspirerar oss andra att försöka vara lite bättre människor. Och så finns alla vi andra, vi som i vår vardag tar ansvar för den lilla bit av tillvaron som är vår. Allt det där finns i vår värld. Det är vackert, det är stort, det är gott. Summan av de goda handlingarna är större än summan av de onda – det finns så oändligt mycket mer godhet än ondska i vår värld. Det är värt att påminna sig om, ofta.

Ändå kan jag inte släppa tanken på den ondska – förstått som summan av de onda handlingar människor utför – som också finns i världen. Det där ”varför?” som människan upplever när hon konfronteras med ondska, lämnar mig ingen ro. Jag vill försöka förstå vad som driver människor att göra andra människor illa, dra ut i krig, mörda sina grannar, arbeta i dödsläger, tortera fångar. Är det möjligt att finna någon förklaring till hur människor som tycks vara som vem som helst kan förmås att göra sådant de inte kunde föreställa sig, förvandlas från helt vanliga män och kvinnor till bödlar? Bakom varje folk mord, inbördeskrig, terrorattack finns människor, de som brukar kallas ”helt vanliga människor”. Det är pappor, söner och makar som drar ut i krig. Det är ingenjörer, lärare, chaufförer, industriarbetare som deltar i folk mord. Det var män och kvinnor i alla åldrar, katoliker, protestanter, muslimer och ateister, lågutbildade och högutbildade, fattiga och rika som gjorde Förintelsen, den etniska rensningen i Balkan, de blodiga massakrerna i Rwanda och folk mordet i Armenien möjliga.

”Obegripligt” är ett omdöme som är ständigt återkommande i diskussionen om ondska. Än mer obegripligt än de onda dåd som utförs i krig är de dåd som utförs av ensamma män och kvinnor. Mängder av studier pekar på att en viss

typ av omständigheter är grogrund för den sortens kollektiv ondska som utförs av soldater, lägervakter, fångvakter – men finns det omständigheter som i någon mån kan förklara en Josef Fritzl, en ensam man som begår bestialiska dåd, som håller sin dotter som fånge och sexslav i sin källare?

”Frågan: Vad är det onda? är omöjlig att besvara”, skriver Zygmunt Bauman och jag är böjd att hålla med honom. Trots det menar jag att frågan måste ställas, i förhoppningen att i alla fall finna några ledtrådar till hur ondskan kan minimeras. Mitt syfte med den här boken är att diskutera vad som utmärker ondska, onda handlingar och onda människor. Att företa en undersökning angående ondskans natur och orsaker. Min utgångspunkt är att ondska existerar, ondska som summan av de mänskliga handlingar som får onda konsekvenser för andra människor. Jag förstår alltså ondska som något konkret. Det handlar om förnedring, våld, sexuella övergrepp, mord, tortyr – onda handlingar som ifrågasätter människans värde, som förstör mänskligt liv, som förhindrar möjligheten att leva ett drägligt liv. Handlingar som drabbar människor, deras kroppar och deras liv. Jag betraktar alltså inte ondska som ett metafysiskt fenomen, utan som något högst kännbart och iakttagbart, något som erfars och upplevs. Obegripligt, kanske, men inte osynligt.

Jag gör inga anspråk på att komma med någon slutgiltig lösning på det som tycks vara ett evigt problem. Det här är en bok med små anspråk: En liten bok om ondska.

Ondskans återkomst

Evil is a permanent threat to human well-being.

John Kekes, *The Roots of Evil*

Den amerikanske filosofen John Kekes har envist hävdat ondskans förekomst, också under alla de år det inte var politiskt korrekt ens i USA att tala om ”ondska”. I *Facing Evil* som kom 1990 argumenterar han för att ondska är ett faktum, att det existerar ondska och onda handlingar i världen. Det låter kanske inte som ett sensationellt påstående för den som har någorlunda koll på dagsläget. Det är svårt att undgå den ständiga strömmen av nyheter om krig, mord, tortyr, övergrepp och andra former av våld och grymheter. Trots den övertygande empiriska bevisningen har det länge funnits ett motstånd mot att använda begreppet ”ondska”. Istället talas det om ”sadism” och ”psykopati”, begrepp som andas vetenskap och diagnos snarare än metafysik.

Hannah Arendt skrev 1964 i boken *Den banala ondskan* att oviljan att använda termen ”ondska” präglade samtiden. Det betraktades som vulgärt och osofistikerat att etikettera människor som onda. Arendt pekar på det problematiska

med att hävda ondskans förekomst: Om det existerar ondska och onda handlingar så bör det rimligtvis också finnas några som utför de onda handlingarna, alltså onda människor, och där inträder självcensuren eller möjligen anständigheten. Det är obekvämt att tala om ondska eftersom frågan om personlig ondska är så svår och infekterad.

Kekes skriver frankt att det faktiskt finns människor som är onda, eller i hans terminologi, ”onda karaktärer” – ett påstående som alltså har betraktats som något mer svårsmält. Det finns en föreställning om att resonemang i termer av ont och ondska leder till demonisering av individer och grupper, vilket under några årtionden (med goda skäl) betraktats som icke önskvärt. Demonisering leder till hat, rädsla och hämndgirighet och varken hat, rädsla eller hämndgirighet är särskilt konstruktivt i skapandet av ett gott samhälle och goda relationer mellan individer. Ambitionen har istället varit att *förstå* förövaren.

Den amerikanske filosofen Russ Shafer-Landau hävdar i boken *Whatever happened to Good and Evil?* att det hände något med amerikanernas syn på godhet och ondska efter 11 september. Innan terrordåden mot World Trade Center och Pentagon ansågs det gammalmodigt och föga konstruktivt att tala om gott och ont. Begreppet ondska hade förlorat sin

innebörd och det betraktades inte som rumsrent att stämpla människor som onda – i alla fall inte i den amerikanska urbana och intellektuella offentligheten (hur det förhöll sig i andra amerikanska sammanhang låter jag vara osagt). Den moraliska relativismen hade slagit igenom på bred front: ”Det som är rätt för mig och i mitt sammanhang är fel för någon som lever i en annan kultur med andra värderingar.” Enligt den moraliska relativismen är godhet, på samma sätt som skönhet, ett värde som finns i betraktarens öga: Om jag tycker att något är gott så är det gott. För mig. Om du tycker att samma handling eller företeelse är ond så är det din åsikt som jag respekterar, men som inte på något sätt hindrar mig från att hålla fast vid min åsikt.

Den moraliska relativismen har alltså, enligt Russ Shafer-Landau, ersatts av en moralisk realism, alltså uppfattningen att det finns sådant som är ont och sådant som är gott, oavsett sammanhang och omständigheter. Den kulturrelativism som är en logisk konsekvens av en moralisk relativism blev omöjlig efter 11 september, och den som dristade sig till att försöka betrakta terrorattacken ur terroristernas perspektiv eller relativisera händelsen blev omedelbart bestraffad. Viljan att förklara och förstå terroristernas bevekelsegrunder var tämligen obefintlig. Deras handlingar var mer än en kulturkrock, mer än en kränkning av amerikanernas upp-

fattning av rätt och fel, ont och gott. Shafer-Landau skriver att terrorattacken utan omsvep definierades som ond och att terroristerna betraktades som ondskan inkarnerad.

Kanske är det amerikanska återupprättandet av ont och gott en bidragande orsak till att begreppen ”ond” och ”ondska” dyker upp allt oftare också i det svenska offentliga samtalet. Intressant nog har ”god” och ”godhet” inte gjort samma starka comeback, antagligen för att ondskan betraktas som en avvikelse medan godhet förutsätts. I Sverige återvände begreppet ondskan i debatten i samband med mordet på Engla Juncosa Höglund våren 2008. Anders Eklund, mannen som erkände och fälldes för mordet på både Engla och Pernilla Hellgren, betecknades utan omsvep som ond, som ett monster, av åtskilliga debattörer och skribenter, från höger till vänster.

När Fritzlhistorien rullades upp använde svenska skribenter ondskan som förklaring till illdåden än mer frekvent. Journalisten Allan Hall ger i boken *Skräckens hus* uttryck för en åsikt som Europas samlade press enats kring: Josef Fritzl, mannen som hållit sin dotter och deras gemensamma barn fångna i en källare i tjugofyra år, är inte mänsklig. Han är ett monster. Han må se ut som en människa, men det är bara en förklädnad. När polisen stormade familjen Fritzl's hus i Amstetten den 27 april 2008 avslöjades en historia av

ofattbart mänskligt lidande och ondskan fick ett ansikte; något som mottogs tacksamt av Europas samlade press. Dag efter dag, vecka efter vecka fylldes tidningarna av mer eller mindre seriösa texter om ”Monstret från Amstetten”.

Med mordet på Engla i färskt minne blev Josef Fritzl och hans grymhet ytterligare ett bevis på förekomsten av genuint onda människor. ”Naturligtvis är Fritzl ond”, skrev Erik Rodenburg i Socialisten. Svenska Dagbladets Maria Abrahamsson värjer sig mot idén att ondska skapas i onda sammanhang och miljöer, en förklaring som ju anammats av många sedan Arendts teori om den banala ondskan blivit allmängods: ”Vi bör också besinna att ondska är en individuell egenskap”, skrev Abrahamsson. Göran Skytte argumenterade i samma tidning för att ”återupprätta begreppen ont och gott”. ”Personlig ondska är”, menar Skytte, ”en personlig egenskap.” Anne-Charlotte Marteus i Expressen drog det hela till sin spets. I en text där hon deklarerade sitt hat mot både påven och Josef Fritzl utbrast hon ”jag hoppas att det finns ett helvete!”.

Det tycks alltså ha skett ett paradigmskifte. Hannah Arendts analys av samtidens tvekan inför begreppen ont, ond och ondska stämmer inte längre. Det är inte längre vulgärt och osofistikerat att tala om ondska. Det är inte längre tabu att

döma människor som onda. Tvärtom tycks det uppfattas som djärvt, modigt och ett tecken på empati för de drabbade att definiera den andre som ond. Att utnämna Josef Fritzl till ett monster och Anders Eklund som ondskan själv signalerar att man tar offrens lidande på allvar, att man själv är en god och rättskaffens människa. Den tidigare empatiska viljan att förstå förövaren, att betona att också en mördare är en människa, tycks vara passé, ja kanske till och med stötande. Att peka på att det finns någon form av kollektivt ansvar: Varför reagerade inte grannarna i Amstetten? Varför fick inte Eklund vård efter de första gångerna han fälldes för sexualbrott? Hur kunde han bara släppas ut? – är provocerande och betraktas av flera av de tidigare nämnda debattörerna som ett fejt sätt att undvika själva kärnfrågan, den om den personliga ondskan.

Jag delar inte åsikten att det är ett tecken på mod och medmänsklighet att kalla män som Josef Fritzl eller Anders Eklund onda. Att avfärda Eklund som ond är inte modigt, det är fejt. I samband med rättegången mot Eklund välldes en ny våg av fördömande och stora ord fram. Händelsevis greps en annan ondskefull man samma vecka som rättegången inleddes. Gripandet av den man som Richard Holbrooke kallat "folkmordsarkitekt", Radovan Karadžić, blev en förstasidesnyhet i hela världen.

Det kan tyckas långsökt att diskutera den porrmissbrukande lastbilschauffören och sexmördaren Anders Eklund i relation till läkaren, poeten och krigsherren Radovan Karadžić. Vad kan de rimligtvis ha gemensamt bortsett från en uppenbar brist på respekt för andra människors liv? Är de onda män? Mitt intresse för ondska är i det närmaste perverst stort, vilket väl den här boken är ett exempel på. Att använda benämningen ”ond” som retoriskt grepp är dock inte något som imponerar på mig. Det är, faktiskt, att göra det alltför lätt för sig själv. Jag nöjer mig med att konstatera att de båda tveklöst gjort sig skyldiga till onda handlingar – sådana handlingar som förstör mänskligt liv, som orsakar oacceptabelt lidande. Karadžićs onda handlingar, hans onda plan, drabbade naturligtvis långt fler än Eklunds.

Eklund må vara en ensam vettvilling och Karadžić en djupt störd man med storvulna planer på att skapa ett eget rike, men ingen av dem var ensamma i sina onda handlingar. Förutsättningen för att onda handlingar ska kunna utföras är alltid den stora, tysta massans likgiltighet. Medgivande om man så vill. Här finns den gemensamma nämnaren mellan Eklund och Karadžić, mellan världens alla folkmord, våldtäkter, misshandlade barn och mördade män och kvinnor. Den stora gemensamma nämnaren är du och jag. Det är vi. Vi som är åskådare. Vi som står lite vid sidan av. Vi som

väljer att inte höra. Vi som väljer att se bort. För att det är enklast så. Bekvämast. Vi som väljer att skydda oss bakom övertygelsen att världens ondska är resultatet av enstaka onda människors perversa planer och handlingar. Utan vårt tysta medgivande skulle män som Adolf Hitler och Radovan Karadžić mest varit patetiska.

”Linjen mellan ont och gott går inte mellan människor, utan rakt igenom varje människas hjärta.” Så skriver Alexander Solzjenitsyn i *GULAG-arkipelagen* och jag tror att han har rätt. Med det menar jag inte att var och en av oss har potentialen att bli en Eklund eller Karadžić. Däremot tror jag att vi lockas av likgiltigheten, den totala likgiltigheten som ger ondskan fritt spelrum. Det är besvärligt att lägga sig i när lastbilschauffören sextrakasserar servitrisen. Är det värt omaket att anmäla en blottare? Och vad har jag med grannens barn att göra egentligen? Varför ska jag bry mig om vad som händer i ett annat land? Vilket ansvar har jag att ta reda på sanningen om vad som händer i mitt eget land, vad den regering som jag gett makten åt använder sin makt till?

Vi som ser åt ett annat håll gör inte det för att vi är onda utan för att vi inte vill riskera vår egen trygghet. Kanske är vi inte bara bekväma. Kanske är vi också rädda. Zygmunt Bauman hävdar i boken *Flytande rädsla* att vi lever i

”rädslans tid”, i en ständig osäkerhet, förlamade av vår egen hjälplöshet inför de diffusa hot vi upplever men inte kan namnge. Ja, vi är rädda, oklart för vad. Kanske är det därför vi stänger in oss i våra nyrenoverade hem och slår dövörat till när grannens barn gråter eller när Sverigedemokraterna kniper fler mandat i vår kommun.

När vi väljer att inte se ondskan omkring oss skriver vi under på det som Norman Geras kallar ”den moraliska likgiltighetens kontrakt”, vilket innebär att vi lämnar andra människor i fara utan räddning och därmed också accepterar att andra gör detsamma mot oss. Om den moraliska likgiltigheten tillåts råda blir världen en fruktansvärd plats. En åskådare får inte vara likgiltig eller ens neutral, var och en av oss måste ta ställning; inte bara i ord utan också i handling och använda den makt vi faktiskt har över andra människors liv. ”Jag hatar de likgiltiga”, sade Antonio Gramsci och kanske är det mer konstruktivt att hata likgiltigheten än ondskan.

Jag förhåller mig alltså skeptisk till att använda ”ondska” som förklaring till de grymheter som dagligen sker. Varje dag dödar, våldtar, misshandlar och lemlästar människor andra människor. Hur ska vi förklara det? Med hjälp av en metafysisk förståelse av begreppet ”ondska”? Genom att

hävda att en del människor helt enkelt är onda, monstruösa varelser utan empati och samvete, och därför omöjliga att hindra? Vi gör det för lätt för oss när vi väljer att förklara mord, krig och övergrepp med "ondska". Ondskan är nämligen inte möjlig att påverka. När vi etiketterar Anders Eklund som ond behöver vi inte diskutera samhällets tillkortakommande. Vi behöver inte fråga varför kriminalvården misslyckas, hur det kan vara möjligt att Eklund erbjöds vård efter de första sexualbrotten han gjort sig skyldig till men slapp eftersom han inte hade lust. Vi behöver inte fundera över vad som skulle kunna göras för att undvika att fler små flickor och pojkar faller offer för män som Eklund. Därför bör ett begrepp som "ond" hanteras varsamt. Därför bör också ondskan definieras och diskuteras.

John Kekes anser att vi måste sluta betrakta ondskan som ett undantag, som en anomali. Om jag blir utsatt för ondska i någon form vänder och vrider jag på händelsen för att finna förklaringar till varför den som skadade mig gjorde som han gjorde, varför just jag blev utsatt och så vidare. Kekes menar att vi istället för att försöka tämja och förklara ondskan borde acceptera att ondskan är en ständigt närvarande realitet i mänskligt liv. På ett sätt har han rätt – ja, världen är fylld av ondska, människor gör ont mot varandra och allt-

för många drabbas av ondska. Trots att vi är medvetna om onskans förekomst reagerar vi med förvåning varje gång vi konfronteras med den. Hur kunde det här hända (i vår lilla stad, i vårt land)? Naiviteten inför onskan är både rörande och dum. Rörande, för att det finns något vackert i att vi inte går omkring och förväntar oss att människor vill skada oss, och dum eftersom naiviteten ibland innebär att vi blundar och vägrar att se onskan fast vi bor granne med den.

Samtidigt som jag kan se relevansen i Kekes påstående – att vi borde acceptera att onskan är en ständigt närvarande realitet i mänskligt liv – ser jag också problem med det. Kekes är inte ute efter att förklara och lösa onskan för att minimera onskans härjningar. Han är fullkomligt ointresserad av varför människor begår onda handlingar – hans intresse börjar först då onskan och den onda handlingen är ett faktum. Jag menar att det inte räcker att konstatera onskans existens. Den riktigt brännande frågan är vad som ligger bakom ondska och onda handlingar. Varje steg vi tar mot en förståelse av onskans motiv är ett steg mot en bättre värld, en värld med mindre ondska. Att förstå och förklara är inte detsamma som att ursäkta – en ond handling är en ond handling också om den utförs av någon som själv blivit utsatt för onda handlingar – men först då vi förstår onskan kan vi göra något åt den.